

Interculturalisatie; *Een proces van onderwijsvernieuwing*

Onderwijs in het Nederlands aan meertalige studenten kan vooral goed gegeven worden als er sprake is van intercultureel onderwijs. Interculturalisatie is het proces om te komen tot intercultureel onderwijs. In 1991 is men op één van de faculteiten van de Hogeschool Rotterdam & Omstreken gestart met interculturalisatie. Malva Pattynama is coördinator van het allochtonenbeleid. Zij beschrijft in dit artikel hoe het onderwijs aan meertalige studenten op deze faculteit in de afgelopen vier jaar een belangrijke ontwikkeling heeft doorgemaakt.

Interculturalisatie is het proces om te komen tot intercultureel onderwijs. Dit proces omvat een samenhangend geheel van maatregelen op het gebied van beleid, inhoud en organisatie. Het leert studenten te functioneren in een multi-etnische samenleving. De noodzaak van een dergelijk beleid is duidelijk. Niet alleen is Nederland een multi-etnische samenleving geworden, ook maakt Nederland in politiek en economisch opzicht deel uit van groter wordende internationale verbanden, 'onder meer door de eenwording van de Europa. Daarmee moet men bij ontwikkelingen in het onderwijs rekening houden.

De Hogeschool Rotterdam & Omstreken heeft vier faculteiten. Op één ervan, de faculteit Welzijnswerk, Arbeidsverhoudingen en Gezondheidszorg (faculteit WAG), is interculturalisatie gericht op intercultureel werken in het welzijnswerk, het personeelswerk en de gezondheidszorg.

De meeste hogescholen of faculteiten voeren op de een of andere manier beleid met betrekking tot interculturalisatie. Hoe interculturalisatie op andere hogescholen of faculteiten in

zijn werk gaat, is mij niet duidelijk. Zelfs op de Hogeschool Rotterdam & Omstreken zijn de verschillen in beleid tussen de verschillende faculteiten groot. Bij interculturalisatie gaat het namelijk om hogeschool- en faculteitsgebonden innovatie. Dit betekent dat de interculturalisatie aan moet sluiten bij de structuur en de cultuur van een bepaalde hogeschool, faculteit en opleiding binnen de faculteit. Ook op de faculteit WAG zijn verschillen zichtbaar. De ene opleiding binnen de faculteit richt zich op de verhoging van het aantal meertalige studenten, een andere opleiding besteedt meer aandacht aan mentoraat en studentenbegeleiding en weer een andere aan deskundigheidsbevordering van docenten. De opleidingen stellen dus hun eigen prioriteiten met betrekking tot interculturalisatie.

Er zijn verschillende aandachtsgebieden van interculturalisatie binnen de faculteit WAG te onderscheiden:

- Met betrekking tot het *organisatiebeleid* streeft men naar het verbeteren van de organisatorische randvoorwaarden. Er is bijvoorbeeld een voortraject NT2, zodat meer meertalige studenten het Nederlands goed beheersen voordat ze met de opleiding starten. Een ander voorbeeld is het bieden van mogelijkheden aan docenten om zich op het terrein van intercultureel onderwijs te scholen.
- Met betrekking tot het *onderwijsbeleid en de inhoud van het onderwijs* gaat het met name om curriculum- en programma-ontwikkeling en een didactische aanpak in etnisch heterogene groepen. Belangrijk daarbij zijn zaken als interculturele communicatie, interactie, kennis, vaardigheden, attitude en houdingsaspecten, zowel bij bestuurders, managers, docenten als studenten. Het zijn immers niet alleen de docenten die het onderwijsbeleid bepalen, en evenmin zijn zij alleen bij de uitvoering betrokken.
- Bij het *instroombeleid* is met name het verhogen van de instroom van meertalige studenten van belang.
- Het doel van *personeelsbeleid* is te komen tot een multi-etnische samenstelling van het personeel in alle gedeeltes.

Basisprincipes

Het beleid van de faculteit WAG is gebaseerd

op de twee volgende principes, vergelijkbaar met de door E. Hoffman (1993) genoemde principes.

- Het principe van gelijkwaardigheid. Hoffman spreekt van de erkende gelijkwaardigheid. Hierbij gaan we uit van de gelijkwaardigheid van alle studenten. Voor ons is een meertalige student op de eerste plaats een student en op de tweede plaats een meertalige. Aan alle studenten worden dan ook dezelfde kwaliteitseisen gesteld. Verder zijn de voorzieningen op de faculteit WAG zodanig dat iedereen er gebruik van kan maken.
- Het principe van diversiteit. Hoffman spreekt hier van de erkende ongelijkwaardigheid. Waar het om gaat is dat de faculteit WAG haar onderwijs zo veel mogelijk afstemt op individuele mogelijkheden, capaciteiten en leerstijlen, opdat studenten alle kansen krijgen om met succes het onderwijs te kunnen afronden. Hieraan wordt tegemoet gekomen met tutorlessen, individuele bespreking van tentamens, inhaallessen en extra ondersteuning. Studenten kunnen van deze faciliteiten gebruik maken; ze kunnen er echter niet toe verplicht worden.

Deze twee basisprincipes worden op de faculteit WAG op de volgende niveaus uitgewerkt: intercultureel studeren, intercultureel onderwijs en intercultureel werken in het beroep van je keuze.

Hieronder zal ik uitleggen wat we op de faculteit WAG onder deze begrippen verstaan.

Intercultureel studeren

Bij intercultureel studeren gaat het om verbetering van onderwijsvoorzieningen voor *alle* studenten die ze nodig hebben om optimaal te kunnen studeren. De kantine is bijvoorbeeld zodanig bevoorradat, dat alle docenten en studenten van welke etnische, culturele of religieuze achtergrond dan ook iets van hun gading kunnen vinden. Studenten die Ramadan houden, kunnen 's avonds 10 tot 15 minuten extra pauze krijgen, opdat ze rustig in de kantine kunnen eten na zonsondergang. Als de tentamenweken tijdens Ramadan vallen, wordt getracht de tentamens zoveel mogelijk in de ochtenduren te laten plaatsvinden.

Een ander aspect van intercultureel studeren is dat er een coördinatiepunt voor meertalige studenten is opgezet met een reeks van activi-

teiten. Zelf ben ik coördinator hiervan. Meertalige studenten kunnen hier voor extra ondersteuning en met vragen en suggesties terecht. Alle studenten kunnen hier vragen stellen over bijvoorbeeld scripties of werkstukken die te maken hebben met interculturalisatie, de multi-etnische samenleving, het werken met meertaligen, enzovoorts. Verder biedt het coördinatiepunt docenten ondersteuning bij het screenen van onderwijsprogramma's, het opzetten van toetsen en het bespreken van mentoraatsproblemen. Daarnaast zijn ook het aanbieden van NT2-programma's op verschillende niveaus en het aanbieden van ondersteuning aan meertalige studenten bij het vinden van een stageplaats taken van het coördinatiepunt.

In het Inspectierapport van het Ministerie van OCW (1993) over deelname, sociale positie en studieverloop van meertaligen in het HBO wordt geconstateerd dat wanneer meertalige studenten een stageplaats proberen te krijgen, dezelfde mechanismen een rol spelen, als wanneer ze zich op de arbeidsmarkt begeven. Daarom is het belangrijk studenten te helpen bij het vinden van een goede stageplaats. Op open dagen en bij voorlichtingsavonden is er op de faculteit WAG altijd een apart aanspreekpunt om meertalige studenten te ondersteunen bij het maken van een goede studiekeuze.

Het doel van alle hierboven genoemde activiteiten is en blijft, dat alle studenten de mogelijkheid krijgen optimaal te studeren.

Intercultureel onderwijs

Bij intercultureel onderwijs gaat het om deskundigheden die noodzakelijk zijn om een adequaat onderwijsaanbod samen te stellen voor wat betreft theorieën, inhouden van studieprogramma's en didactische werkvormen. Een belangrijke stap daarbij is het screenen van onderwijsprogramma's. Het gaat er hierbij niet om dat in elke module een meertalige om de hoek moet komen kijken. Het gaat erom dat een curriculum zodanig aangepast wordt dat alle studenten zich in dat curriculum kunnen herkennen. Dit kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door soms literatuur te gebruiken van niet-Westerse schrijvers, of door modules in te voeren als 'interculturele communicatie', 'interculturele interactie', 'so-

cialisatie tweede generatie migrantenjongeren' en 'oud worden in een vreemd land'. Men moet uiteraard nagaan of de inhouden van de programma's voor bepaalde groepen niet discriminerend of stereotyperend zijn. Tevens moet men controleren of er geen seksistisch getinte passages in staan. Indien dit toch het geval is, moeten de docenten die dit programma screenen, zoeken naar een ander artikel; meestal werken collega's op dit punt samen. Ook is het mogelijk dat de schrijver van een artikel een bepaalde passage door middel van voorbeelden verder uitwerkt. Als dit door middel van Nederlandse voorbeelden gebeurt, is dat niet altijd verhelderend voor meertalige studenten. Zo'n artikel hoeft niet gelijk te worden veranderd, als de docenten die het programma hebben gescreend in de docentenhandleiding maar goed aangeven wat er aan de tekst mankeert.

Als voorbeeld van de werkwijze bij het screenen van een programma bespreek ik een concept voor een module 'Inleiding in de grote stad', een module die door twee docenten moest worden gescreend. In les 3 'De stad, een multiculturele samenleving', werd in de oorspronkelijke tekst studenten gevraagd eerst individueel na te denken over een aantal stellingen, vervolgens hun meningen erover op te schrijven en ten slotte in subgroepjes hun meningen met elkaar te vergelijken. Ter illustratie neem ik een gedeelte over van een verslag van een gescreend programma.

De stellingen in deze module waren:

Stellingen	Eens	Oneens
Ze pikken onze banen in.		
Het zijn profiteurs.		
Ze komen ons land maar binnen.		
We worden overspoeld door vluchtelingen.		
Ze willen geen Nederlands leren.		
Nederland is een immigratieland.		

De docenten die deze module screenen, maakten schriftelijk de volgende opmerkingen: 'Van de zes stellingen zijn er vijf een vooroordeel en nummer zes is een feit. Deze stellingen werken stigmatiserend en raken meertalige studenten persoonlijk en direct. Een kenmerk van vooroordelen is juist dat verweer ertegen zeer moeilijk is. Rationele argumenten lijken goed, maar werken nauwelijks; vooroordelen worden vaak in groepen geuit en in situaties waar de al dan niet direct aangesprokene zelf weinig macht heeft om de situatie naar diens hand te zetten. Dus is de reactie vaak: zwijgen, negeren, net doen of je het niet gehoord hebt, jezelf wijs maken dat het niet zo erg is of dat het vast niet zo bedoeld zal zijn, of dat jij net niet bij de groep hoort waarover gesproken wordt. Anderen reageren fel, bijten van zich af en krijgen dan snel te horen dat iets zo niet bedoeld is, dat je er niet zo snel iets achter moet zoeken, dat toch niet iedereen ..., dat je er boven moet zien te staan, enzovoorts.

De eentalige studenten doen vaak hun best om te laten zien hoe onbevooroordeeld ze zijn; ze zijn vaak bang met hun werkelijke oordelen, gevoelens en meningen te komen uit angst om voor racist uitgemaakt te worden.

Kortom, de meeste studenten, meertalig of eentalig, reageren in dergelijke situaties niet zoals ze misschien wel zouden willen reageren, maar laten hun reacties bepalen door angst en onzekerheid en door gewenste reacties in de gearrangeerde situatie.

Het hanteren van dit soort actie-reactie-patronen is uitermate moeilijk. Ook zonder genoemde stellingen is dit patroon te vaak het normale patroon, is onze ervaring als docent. De stellingen versterken dit patroon en werken dus stigmatiserend, denken wij.

In bovenstaand voorbeeld is de context een verhaal over migratie en de consequentie ervan voor de grote stad. Daar is een les voor uitgetrokken. Om daarbinnen een halve les uit te trekken voor vooroordelen en discriminatie is zeker op deze wijze wel erg optimistisch gepland'.

Hoe zou het anders kunnen? De docenten die deze module screenen, formuleerden andere stellingen die in hun ogen beter in het programma pasten. Zij kwamen tot de volgende stellingen:

Stellingen	Eens	Oneens
De 'rasechte' Rotterdammer bestaat niet.		
Nederland is altijd al een multiculturele samenleving geweest.		
Nederland moet de grenzen sluiten voor politieke vluchtelingen.		
Nederland is het immigratieland van Europa.		
Heel Zeeland wordt opgekocht door Duitsers. Het moet daarom verboden worden om huizen te verkopen aan niet-Nederlanders.		

Toch vonden de docenten in deze hele module het werken met stellingen niet zo effectief. Zij boden dan ook nog een alternatief aan:

'Beter lijkt het om het thema migratie in ere te houden en bijvoorbeeld studenten te vragen naar hun migratieverhalen, van henzelf of van hun familie in eerdere generaties. Zijn die ervaringen er niet, bijvoorbeeld in de (aangepaste) vorm van verhuizingen van dorp naar stad, van de ene provincie naar de andere, dan kun je studenten vragen zich voor te stellen hoe zij het zouden ervaren als het hen zou overkomen. Zo'n verhaal biedt de mogelijkheid om cursisten te laten vertellen over de ervaren werkelijkheid, om trots te zijn op wat er gebeurd is, of de moeilijke momenten te laten zien en hoe daar mee omgesprongen is. Daarmee kunnen andere cursisten zich identificeren en er op reageren vanuit belangstelling en nieuwsgierigheid, waardoor verschillen de kans lopen erkend te worden in plaats van met vooroordelen bestreden. Binnen zo'n verhaal zou je eventueel ook apart aandacht kunnen vragen voor ervaren vooroordelen en discriminatie in de overgang van de oude naar de nieuwe situatie'.

Tot zover een voorbeeld van een discussie rond de screening van een module.

Meertalige studenten zijn anders gesocialiseerd dan eentalige studenten en komen uit verschillende etnische groepen, culturen, nationaliteiten en sociale posities. Dit wordt pas een belemmering voor hen wanneer ze onderwijs

gaan volgen. Docenten moeten hier in hun didactiek rekening mee houden. Ze moeten adequaat leren communiceren met alle studenten en moeten zich leren inleven in de situatie van de desbetreffende studenten.

Een mompelende docent is bijvoorbeeld voor alle studenten een probleem; voor een meertalige die in een voor hem of haar vreemde taal studeert, is het een ramp. Op de faculteit WAG kunnen deze docenten dan ook logopedische ondersteuning krijgen.

Daarnaast kunnen meertalige studenten op de faculteit WAG vaak een bepaalde taak niet uitvoeren, simpelweg omdat zij die nooit hebben geleerd. Op verschillende opleidingen op de faculteit WAG is het bijvoorbeeld gewoonte studenten naar hun ervaringen met betrekking tot bepaalde thema's te vragen. Meertalige studenten kunnen dan vaak niet reageren, omdat ze deze ervaringen nooit hebben gehad. Als docenten deze studenten voor dom aanzien of aangeven dat ze niet in staat zijn tot het maken van eigen analyses, zegt dat meer over hen dan over deze studenten. Het zijn echter niet de docenten die een jaar over moeten doen, maar de studenten.

Ook goed bedoelde vragen kunnen irritant overkomen. Een vraag als: 'Was het niet vreemd in Nederland stromend water gewoon uit de kraan thuis te hebben' mocht dan goed bedoeld zijn, de desbetreffende studente vroeg zich af of de docent wel goed bij zijn hoofd was. Op de mentorenbijeenkomsten van de verschillende opleidingen van de faculteit WAG komen deze aspecten ook telkens aan de orde.

Intercultureel werken

Het derde niveau dat we onderscheiden is intercultureel werken in het beroep van je keuze. De beroepsopleidingen moeten er voor zorgen dat de studenten in het beroep dat ze kiezen goed kunnen functioneren en adequaat kunnen communiceren. Studenten die voor een beroep in het welzijnswerk, het personeelswerk of de gezondheidszorg kiezen, moeten immers, ongeacht hun etnische achtergrond, sekse en dergelijke, met iedereen kunnen werken.

Het is duidelijk dat intercultureel onderwijs mensen moet opleiden die in een multi-etni-

sche samenleving kunnen functioneren. Het curriculum, de inhoud van de programma's, de faciliteiten, de samenstelling van het personeel, de communicatie en interactie tussen docenten en studenten, tussen docenten onderling en tussen studenten onderling moeten hiervoor garant staan.

Om interculturalisatie op deze drie niveaus tot stand te brengen, is een aantal zaken noodzakelijk: deskundigheidsbevordering van docenten, lessen Nederlands als tweede taal en taal-hulp als maatwerk.

Deskundigheidsbevordering

De faculteit WAG stelt in het kader van de interculturalisatie middelen beschikbaar voor deskundigheidsbevordering van docenten. Deze deskundigheidsbevordering vindt op verschillende niveaus plaats:

- Centraal worden er twee studiedagen per jaar georganiseerd. Eén van de studiedagen in het afgelopen jaar had als thema 'Studeren in een vreemde Taal en Cultuur'. Het ging er hierbij met name om docenten te confronteren met de ervaringen van meertalige studenten die op de faculteit WAG studeren. Het werd heel duidelijk dat alleen het kennen van de Nederlandse taal niet voldoende is om het onderwijs met goed gevolg te kunnen doorlopen. Studenten krijgen immers ook te maken met discriminatie, sociaal isolement en dergelijke. Docenten moeten leren hier adequaat op te reageren.

Een andere studiedag dit jaar had als thema 'interculturele supervisie'. Met name bij supervisie moeten studenten hun beroepsgericht handelen heel duidelijk kunnen maken. Meertalige studenten kunnen vanuit hun eigen culturele achtergrond tot andere keuzes, tot andere wijzen van handelen komen. In verschillende etnische groepen bestaan er bijvoorbeeld verschillende opvoedingsmethoden. Als welzijnswerkers met kinderen werken, moeten ze leren dat de ene opvoedingsmethode niet beter of slechter is dan de andere, maar dat er verschillen zijn en dat zij daarmee moeten leren omgaan. Ook supervisors moeten hiermee leren omgaan; ze moeten de aanpak van bepaalde groepen studenten niet meteen afwijzen, maar deze groepen juist leren inzien dat er verschillende opvoedingsmethoden zijn.

- Hiernaast kunnen opleidingen ook een verzoek doen om specifiek voor hun opleiding een studiedag te organiseren zoals bijvoorbeeld 'Mentoraat aan allochtone studenten'. Op zo'n studiedag vertellen mentoren over casussen uit hun eigen praktijk. Deze worden besproken en gegeneraliseerd. Herkennen van problemen en het leren handelen in deze situaties is dan heel belangrijk. Vaak ook worden meertalige studenten te veel als probleem ervaren. Problemen die niets met hun meertalig-zijn te maken hebben, maar gewoon met hun student-zijn, worden tot meertaligenprobleem gemaakt en vervolgens wordt er dan naar oplossingen gezocht. De situatie wordt daardoor heel onduidelijk en de ondersteuning onmogelijk. Er is namelijk geen juiste diagnose van het probleem. Er was bijvoorbeeld een Spaanse studente die naar de NT2-docente verwezen werd. Ten onrechte, ze beheerste het Nederlands uitstekend, maar was heel verlegen.
- Als derde mogelijkheid geeft het coördinatiepunt voor meertalige studenten informatie aan opleidingen door over studiedagen die in dit kader elders in het land worden georganiseerd.

Nederlands als tweede taal

Het aanbieden van deskundigheidsbevordering aan docenten geeft duidelijk aan dat de faculteit WAG er niet van uitgaat dat problemen met het onderwijs alleen als een zaak van studenten worden gezien, dit in ieder geval voor wat het beleid betreft. Dat individuele docenten hardnekkig in zichzelf blijven geloven en blijven vinden dat studenten meer studievaardigheden nodig hebben, terwijl zij geen doceervaardigheden nodig hebben, is een andere zaak.

Toch blijkt het Nederlands vaak een struikelblok voor veel studenten te zijn. Dit probleem kan niet alleen worden opgelost met het 'screenen' van onderwijsprogramma's op (vak)taalgebruik en met deskundigheidsbevordering van docenten in het omgaan met (vak)taal in etnisch heterogene groepen. Ondersteuning van studenten die taalproblemen hebben is als onderdeel van het totaal beleid zeker van belang.

Zij-instromers moeten een toelatingstoets Nederlands afleggen voordat ze aan de oplei-

ding kunnen beginnen. Het vereiste niveau om aan de faculteit WAG te kunnen studeren komt overeen met het vijfde niveau van de Instaptoetsen voor meertalige volwassenen van het Cito. Het certificaat van het Staatsexamen Nederlands als tweede taal II levert een vrijstelling op voor de toelatingstoets Nederlands op. Om de zij-instromers optimaal voor te bereiden op de studie is er een intensieve NT2-cursus voor hoger opgeleiden opgezet. Het volgen van deze cursus is niet verplicht om aan de Nederlandse taaltoets te mogen deelnemen.

De taalcursus voor meertaligen die aan de faculteit WAG studeren, heeft de status van keuzevak. Dat wil zeggen dat studenten in principe zelf beslissen of zij taalondersteuning nodig hebben. De vorderingen worden gehonoreerd met studiepunten. Daarnaast kan het voorkomen dat opleidingen na overleg met de coördinator NT2 bepaalde studenten verplichten de lessen Nederlands te volgen. De huidige taalcursus wordt gegeven in vijf niveaugroepen (A tot en met E), waarbij het laagste niveau uitgaat van niveau Cito 5. Na niveau E is individuele begeleiding mogelijk, bijvoorbeeld in het vierde studiejaar als de studenten een eindwerktuk moeten schrijven. Vanzelfsprekend is het niet noodzakelijk dat een student start met niveau A.

Onderinstromers en Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse studenten starten in het algemeen in een groep op niveau E en krijgen daarna desgewenst individuele begeleiding.

Naast bestaande leermiddelen, zoals de grammaticaboekjes 'Beter Nederlands' deel 1 en deel 2 en computerprogramma's op het gebied van NT2, zoals 'Woordenschat op maat' en 'Grammatica op maat' (van Courseware Midden Nederland) wordt zo veel mogelijk gebruik gemaakt van teksten die de studenten moeten bestuderen voor de reguliere vakken. De taaldocent bewerkt die teksten tot lesmateriaal.

Het aanbod van taalcursussen voor meertalige studenten bevat ook logopedie. Studenten Logopedie bieden steun aan meertalige studenten van de faculteit WAG op het gebied van uitspraak.

Taalhulp als maatwerk

De faculteit WAG wil taalhulp nog meer als maatwerk aanbieden. Het Steunpunt Allochtonen is daarom in samenwerking met de docente NT2 een aanvulling op de huidige werkwijze aan het opzetten. Het uitgangspunt hierbij is studenten die de verschillende vakken moeilijk kunnen volgen vanwege taalproblemen te ondersteunen. Daarnaast wil men inventariseren welke mondelinge en schriftelijke formuleringen die de meeste problemen opleveren voor deze studenten. Zo komt het regelmatig voor dat studenten de theorie beheersen, maar bij een toets geen goed antwoord op een vraag kunnen geven, omdat zij de formulering van de vraag niet begrijpen.

De gesignaleerde problemen worden met de desbetreffende vaksecties besproken, zodat docenten hiermee rekening kunnen houden.

Tot slot

Interculturalisatie is op de faculteit WAG op het gebied van beleid, inhoud en organisatie in volle gang. In dit geheel is het Nederlandse taalonderwijs ingebed en neemt het meer en meer een belangrijke plaats in. Toch moet er op alle terreinen nog veel gebeuren. De instroom van meertalige studenten blijft achter bij de verwachtingen. In een grote campagne wil de faculteit WAG in samenwerking met de Hogeschool Rotterdam & Omstreken proberen meer meertalige studenten te werven. Verder is het personeelsbeleid nog een papieren beleid. De uitvoering laat al jaren op zich wachten. Het screenen en aanpassen van de programma's verloopt redelijk, maar nog niet iedereen ziet er de noodzaak van in. Het mentoraat en de studentenbegeleiding komen goed op gang. De meeste tijd gaat echter nog zitten in het praten met medewerkers en studenten om hen te overtuigen van de noodzaak tot interculturalisatie. Toch zijn we op de faculteit WAG redelijk tevreden over wat er al bereikt is. We zijn immers amper vier jaar met interculturalisatie bezig.

Literatuur

- Hoekema, R., *Programma NT2 voor de faculteit wag*. Interne publikatie van het coördinatiepunt allochtonen van de faculteit wag, Rotterdam, 1993.
- Hoffman, E., e.a., *Onderwijs aan etnisch-heterogene groepen in het hoger beroepsonderwijs*, DOZ-boek 20, Culemborg, Phaeton, 1993.
- Houtbeekers, H. & A. Manus, *Interculturalisering SPH*. Uitgave van de opleiding SPH aan de faculteit wag, 1994.
- Onderwijsinspectie, *Allochtonen in het Hoger Beroepsonderwijs. Deelname, sociale positie en studieverloop*. Leiden, DOP, 1993.